

ORTIQCHALIK VA TEJAMKORIK TAMOYILLARINING O'ZARO MUNOSABATI

Z. Rasulov¹*Annotatsiya:*

Maqolada tejamkorlik tamoyilining tilning tizimli faoliyatini tadqiq qilishdagi o'rni, mazkur tamoyilning ilmiy nazariy tavsifi shakllanishi tarixi, tilning tadrijiy rivojida tejamkorlik tamoyilining o'rni haqidagi nazariy g'oyalar, til ta'limini osonlashtirish maqsadida uning tarkibini soddalashtirishga yo'naltirilgan urinishlar va shunga mos holda qarama-qarshi nazariyalar xususida so'z boradi. Voqelikning kategorial tartiblashuvi qandaydir tasodifiy yoki erkin tanlov natijasi bo'lmasdan, balki ma'lum turdagi psixologik tamoyillar ta'sirida yuzaga kelishi isbotlanadi.

Kalit so'zlar: nutqiy vositalarni tejash, tilning tadrijiy rivoji, so'z shakllarining qisqarishi, soddalashuv, til sathlari, kognitiv tejamkorlik tamoyili, axborot uzatish, sinergetik taraqqiyot, olamni idrok etish, lisoniy manzara, tejamkorlik va ortiqchalik munosabati.

doi: <https://doi.org/10.2024/tw831c49>

Ma'lumki, tejamkorlik tamoyilining asosida nutqiy faoliyat jarayonida axborotni tinglovchiga tez va aniq yetkazish harakati turadi. Ushbu harakatning samarasi til sohiblarining xotira ko'lami va idrok qobiliyati bilan belgilanadi. Bunday holatda lisoniy tejamkorlik bevosita tildagi ortiqchalikka duch keladi. Masalan, lug'at zahirasida ma'no jihatidan batamom o'xshash birliklar (dubletlar, sinonimlar) mavjud. Ushbu turdagi "boylik"ni ko'rgan ba'zi tilshunolar "til haddan ziyod ortiqchalikka ega, u shu bois til egalarining o'zgarib turuvchi ehtiyojlariga tezda va butunlay moslasha olmaydi" qabilidagi xulosa chiqarishgacha borib yetganlar. Bizningcha, frantsuz olimining ushbu xulosasi til tizimining imkoniyatlarini kamsitishdan boshqa narsa emas. Til tabiatan ortiqchalikni bartaraf etish yoki uni chetlab o'tish imkoniyatiga ega. Ortiqchalik esa, haqiqatdan ham tizimga, fikr ifodasiga aniqlik kiritishga to'siq qo'yadi. Shuning bilan birgalikda ortiqchalik til tizimi uchun qonuniy va tabiiy ravishda hosil bo'ladigan hodisadir.

Eng muhimi ortiqchalik ba'zan zarurat tufayli yuzaga kelishi mumkin. Bunday ortiqchalikka K.Cherrining ta'biricha, talaffuz yoki yozuvdagi noaniqliklar hamda til tizimining mukammal emasligi sabab tug'diradi. Aniqlikka intilish esa nutqda ortiqcha elementlar paydo bo'lishiga undaydi. Ortiqchalik qo'shimcha lisoniy belgilarning faollashuviga olib keladi.

Til tizimidagi ortiqchalik faqat tabiatan mavjud bo'lmasdan, balki talab qilinganda so'zlovchining o'zi tomonidan ham hosil qilinishi mumkin. Bu, ayniqsa, uzatilayotgan axborotni alohida ta'kidlash ehtiyoji tug'ilganida yoki kommunikantlarda shuni istaganlarida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Axborotning ortiqchaligi, bundan tashqari, ba'zan ma'noni ma'lum qilishdagi to'siqni bartaraf etishga ham xizmat qiladi. Biroq ortiqchalikdan foydalanish me'yoriga amal qilish talab qilinadi, aks holda ushbu to'siqning ko'lami haddan ziyod kengayib ketishi kuzatiladi. Demak, ortiqchalikdan voz kechishi amali ma'lum qonuniyatlarga bo'ysunadi.

Ortiqchalikning yuzaga kelishi to'g'ridan – to'g'ri tejamkorlik tamoyilining faollashuviga olib keladi. Shu jihatdan ozarbayjon olimi M.I.Yusifovning "tejamkorlik ortiqcha unsurlarning paydo bo'lishi va bartaraf etilishi bilan bog'liq" degan qaydini o'rinni

¹ Rasulov Zubaydullo Izomovich, Buxoro davlat universiteti filologiya fanlari doktori, professor

ekanligini aytmoqchimiz. Tejamlilik va ortiqchalilikning o'zaro munosabati boshqa tadqiqotchilar tomonidan ham e'tirof etilgan.

Ushbu ikki hodisa o'rtasida mavjud bo'lgan aloqani isbotlash niyatida bo'lgan J.Vandries so'zning haddan tashqari ko'p qo'llanilishi natijasida ifoda quvvati kamayishi ham tizimdan chiqib ketishiga ishora qiladi. Boshqacha aytganda, so'z kommunikativ qiymatini yo'qotadi, ortiqcha "yuk"ga aylanadi. Bundan ko'rinadiki, olim lisoniy tejamkorlik hodisasining tahlil ko'lamini birmuncha kengaytiradi.

Jahondagi barcha tillarda ortiqchalik u yoki bu darajada namoyon bo'ladi va bu xildagi ortiqchalik tilning "hayoti"ni, uning muloqot vositasi bo'lishini ta'minlovchi zahiradir. Ammo ortiqchalik tamoyilining turli tillar tizimiga ta'sirini bir xil deb bo'lmaydi. Tadqiqotchilar olib borishgan tahlillar natijasi ko'rsatishicha, masalan, ingliz tili boshqa tillarga nisbatan ko'proq "tejamkor". Ba'zi olimlar ingliz tilida tejamkorlik darajasi 70% dan kam ekanligini qayd etadilar, D.Kristalning hisob-kitobicha, ushbu miqdor 50-60% dan oshmaydi. O'zbek tili miqyosida hozircha bunday tahlil olib borilmagan bo'lsa-da, lekin ona tilimizda tejamkorlik va ortiqchalik tamoyillari uzluksiz munosabatda ekanligining guvohimiz. Bunday imkoniyatdan foydalanish naqadar samarali ekanligi Alisher Navoiy hazratlari "Muhokamatu-l-Lug'atayn" asarida ta'kidlaganidan xabardormiz. Mazkur asarning yangi nashrini tayyorlagan Q.Sodiqov ko'rsatib o'tganidek, Navoiy fonetikada turkiy tilning boshqa tillar, xususan, forschada uchramaydigan o'ziga yarasha tovushlari, semantikada nozik ma'noli hatti-harakatlarni bildiruvchi fe'llar va ularning mazmunga ta'siri, sinonimlarning poetikadagi o'rni, stilistik xususiyatlari, so'zlarning qo'shma'noligi singari jihatlarga e'tibor qaratadi. Masalan, tejamlilikning morfologiya sathida amal qilishini ayrim qo'shimchalarning ko'pma'noliligida ko'rish mumkin. Alisher Navoiy bayon qilganidek, turkiydagi -či qo'shimchasi mansab bildiruvchi so'zlarni yasaydi: qorči, suči, xizānači, kerāk-yaragči, čāwdanči, nayzači singari. Ushbu qo'shimcha hunar va peshani bildiruvchi so'zlarni yasashda ham ishtirok etadi: qušči, barsči, qoruqči, tamgači, jibači, yorgači, xalvači, kemači, qoyči. Bundan tashqari, qush hunaridan ham bunday atamalar bor: qazči, quwči, turnači, kiyikči, tawušqanči.

Xullas, tejamkorlik va ortiqchalikning me'yorini belgilash masalasi tilshunoslik fanining azaliy va "kun tartibi"dan hech tushmaydigan masalalaridandir. O'tgan asrning oxirlarida R.Yakobson "hozirgi paytda ortiqchalikni bartaraf etish va undan foydalanish mo'ljali olgan jarayonlarni inobatga olmaydigan lingvistik tadqiqotni tasavvur qilish qiyin", degan fikrni aytib ketgan ekan. Ushbu fikrning tasdig'ini zamonaviy tilshunoslik misolida ham ko'rishimiz mumkin, albatta. Ayniqsa, tilshunoslik fanida antropotsentrik yondashuvning ommalashuvi bunday "azaliy" muammolarga inson omili nuqtai nazaridan qarashni taqozo etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. Алишер Навоий. *Муҳокамату-л-Луғатайн*. –Т.:Академнашр, 2017. –128б.
- [2]. Маҳкамов Н. *Адабий норма ва плеоназм*. –Т.:Фан, 1988. –93б.
- [3]. Соколовский Ю.А. *Избыточность и отсечении информации как средство нивелирования семантических помех // Слово в языке и речи*. –Нальчик, 1982. –С.87-94.
- [4]. Черри К. *Человек и информация*. –М.:Связь, 1972. –С.53.
- [5]. Юсифов М.И. *Экономия в системе языка (на материале азербайджанского языка)*. Автореф. дисс.... канд. филол. наук. –Баку, 1978. –24с.
- [6]. Crystal D. *English as a Global Language*. –Cambridge: CUP, 2010. –P.147.